

ATHENA’NIN OYU YA DA OYUNU

Esengül AKINCI ÖZTÜRK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 07 Şubat 2021

Kabul: 06 Mayıs 2021

Article Info

Received: February 07, 2021

Accepted: May 06, 2021

Öz

Areopagos mahkemesinde, Orestes’in davasına bakan yargıçlar oylarını sessizce kullandıkları halde, Athena oyunu Orestes’ten yana kullanacağını beyan eder. Fakat Oresteia’nın doruk noktası olan bu oylama, özellikle de Athena’nın kullandığı oyun doğası ve oy kullanan yargıçların sayısı tartışmalıdır. Orestes, Athena’nın müdahalesiyle mi aklandı? Athena tek sayıda üyeden oluşan bir jüri mi, yoksa çift sayıda üyeden kurulmuş bir jüri mi yetkilendirmişti? Çoğu filoloğa göre Orestes, Eumenidler’de Athena’nın oyu ile beraat etmiştir. Bu makalede, Athena’nın oyunun aslında sembolik olup, eşit çıkan oylara dahil olmadığı tezi savunulacaktır. Orestes, Athena’nın müdahalesiyle değil insanların oylarıyla suçsuz bulunmuştur. Antik yazarların bu konudaki ifadelerine kabaca değinildikten sonra, Athena’nın oyunun da eşit sayıdaki oyların arasında bulunduğunu savunan görüşün temel argümanlarına itiraz edilecektir. Çalışmamızda, Athena’nın kullandığı oyun jürinin almış olduğu karara dair kendi kanaatini ifade etmenin bir yolu olarak anlaşılması gerektiği gösterilmeye çalışılacaktır. Athena, “oyum Orestes’ten yana” derken, aslında jürinin aldığı kararı desteklediğini ifade etmekte, jüri üyelerinin verdiği hükmün bağlayıcı olduğunu vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aiskhylos, Eumenidler, Areopagos, Orestes’in davası, Athena’nın oyu, Dikastai.

* Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, eakinci@pau.edu.tr; ORCID: 0000-0001-6608-3927

*The Vote of Athena or Athena’s Trick***Abstract**

While the judges cast their votes silently in Orestes’ trial, Athena declared that she will vote for Orestes. But this voting, which is the climax of Oresteia, especially the nature of Athena’s vote and the number of judges voted are controversial. Was Orestes acquitted by Athena’s intervention? Did she authorize an even or odd number of jurors? Some philologists argue that Athena created the discharging tie in Eumenides. In what follows, I will argue that Athena’s vote is indeed symbolic and not included in the tie votes. After briefly commenting on the views of certain ancient authors on this issue, I will raise objections to the view that Athena’s vote was also among the tie votes. My contention is that Athena’s vote should be understood as a way of expressing her opinion on the verdict given by the jury. In saying that "My vote is for Orestes", Athena just means that she supports the verdict of the jury and thereby emphasizes that it is binding.

Keywords: Aeschylus, Eumenides, Areopagus, Orestes’ trial, Athena’s vote, Dikastai.

Aiskhylos, İ.Ö. 458’de yazdığı *Oresteia trilogiasında*, Argos tahtında hüküm süren Atreusoğulları’nın kuşaklar boyunca devam eden kompleks dramını, aile içinde işlenen korkunç cinayetler serisini ele almaktadır. Ailenin içine düştüğü trajik felaket, Agamemnon’un babası Atreus ve amcası Thyestes arasında özü itibariyle iktidar mücadelesi olan tuhaf bir ihtilafı başlamıştır. Atreus eşiyle birlikte olan kardeşi Thyestes’in oğullarını öldürerek intikamını almış, Kahin Kassandra da bu cinayetleri fırsat bilen *Erinyeslerin* (intikam perileri) Argos’taki sarayda dans ettiklerini ve öç almak için fırsat kolladıklarını görmüştü.¹ Nitekim Agamemnon Troia seferine çıkmadan önce, rüzgarın ters yönde esmemesi için kızı Iphigeneia’yı kurban ettiğinde, *Erinyesler Klyteimnestra’yı* yeni bir intikam aracı olarak çoktan seçmişlerdi.²

¹ İktidarı usulsüzce ele geçirerek Thyestes’i sürgün eden Atreus, bununla da yetinmemiş, barışma bahanesiyle Thyestes’i Argos’a davet ederek ona öldürdüğü oğullarının etini yedirmiştir. Fakat Thyestes, kahinlerin yönlendirmesiyle kendi kızıyla birlikte olmuş ve ilerde Iphigeneia ile intikam ortaklığı yapacak olan Aigisthos dünyaya gelmiştir. Aigisthos, tam da kehanetle örtüşür bir şekilde Atreus’u öldürmüş ve babasının öcünü almıştır. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989), 68-69; Oğuz Arıcı, "Oresteia: Bir Modern Devlet ve Adalet Tartışması", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi* 17, (2010): 3. *Erinyesler* Kronos’un öç almak için kendi babasına uyguladığı kompleks bir şiddetin ürünüdür. Ayrıntılı bir sunum için bk. Edith Hall, "Peaceful Conflict Resolution and Its Discontents in Aeschylus’s Eumenides", *Common Knowledge* 21/3, (2015): 254.

² Fakat ne var ki, Agamemnon da bir tanrının, yani Zeus’un buyruğunu yerine getiren bir intikam askeri (*Erinyes*) olarak karşımıza çıkmaktadır. Troia Savaşı ile ilgili Zeus ve Artemis arasındaki bir uzlaşmazlık, Agamemnon’u trajik çıkmaza ve dolayısıyla kızını öldürmek gibi aile içi bir cinayete sürüklemiştir. Ama burada da bir suç başka bir suçla, üstelik yine

Oresteia'nın ilk oyunu olan *Agamemnon*'da, Klyteimnestra kocası Agamemnon'u savaştan döner dönmez öldürüp kızının intikamını alır ve aşığı Aigisthos ile iş birliği yaparak iktidarı da zorbalıkla ele geçirir. Bunun üzerine Apollon, sürgündeki Orestes'e tehditkâr bir üslupla annesi Klyteimnestra'yı öldürerek, babasının intikamını almasını emreder. Orestes, *trilogianın* ikinci oyunu olan *Khoephoroi*'da (*Adak Taşıyıcılar*), içine düştüğü açmazın vahametinin, her halükarda kaybedecek tarafın kendisi olacağına farkındadır; çünkü bir taraftan Apollon'a itaatsizlik etmekten çekinmekte, diğer taraftan ise *Erinyeslerin* öfkesinden korkmaktadır.³ Ancak iktidarın uğursuz ve eli kanlı olduğunu düşünen kız kardeşi Elektra ile kızgın Koro, uzun uğraşlar sonucunda Orestes'i annesini öldürmeye ikna etmeyi başarırlar. *Khoephoroi*, Orestes annesi ve Aigisthos'u öldürdükten hemen sonra, *Erinyeslerin* öç almak için onun peşine düşmeleriyle sonlanır.⁴ Fakat Orestes işlediği bu cinayetin, kendi öz annesini katletme gafletinin hesabını hangi erke ve ne şekilde vermelidir?

Aiskhylos, *Oresteia*'nın son tragedyası *Eumenidler*'de (*İyi Niyetliler*) ise, farklı adalet anlayışlarını gözler önüne sermekte ve kabile toplumundan modern hukuk devletine geçiş sürecini özellikle bu soru üzerinden işlemektedir. Orestes, *Erinyeslerden* korunmak için önce Apollon'a sığınmış; fakat Apollon, bu ciddi meseleyi ancak Athena'nın çözüme kavuşturabileceği düşüncesiyle, onu doğrudan Athena'ya yönlendirmiştir. Hem Orestes hem de onun izini Atina'ya kadar sürmüş olan *Erinyesler*, Athena'nın bu meseledeki hakemliğini kabul ederler. Ama Athena, herhangi bir ölümünün bu zorlu meselenin üstesinden gelemeyeceğini, hatta kendisinin de böyle bir cinayet davasında yargılama "hakkı" (θέμις) olmadığını açıkça ifade eder.⁵ Athena, bu nedenle Orestes'in davasını bir karara bağlamak için, ilk defa üyeleri insanlardan oluşan bir mahkeme, efsanevi Areopagos mahkemesini kurar. Böylece, cinayet işleyen birisini artık kısasa kısas anlayışını pervasızca uygulamaya koyan *Erinyesler* ya da ölenin akrabaları değil, tüm kamuoyu yani devlet yargılayacaktır. Eş deyişle, bundan böyle cinayet davalarına üyeleri

"kısasa kısas" yoluyla cezalandırılmıştır. Detaylı bir sunum için bk. Oğuz Arıcı, "Oresteia: Bir Modern Devlet ve Adalet Tartışması", 3-4.

³ Orestes'in trajedisi ya da *Khoephoroi*'da yaşadığı dilemma, yasayı uygulamak için aynı yasayı ihlal etmek zorunda kalmasıdır. Bu yasa şudur: Anne ve baba tanrılardan sonra her şeyin üstünde olduğu için, ebeveynlerden birisi öldürüldüğü zaman, diğer ebeveyn ancak bunun intikamının alınmasıyla onurlandırılmış olur. Dolayısıyla Orestes, babası öldürülünce hem annesini öldürme hem de annesini onurlandırma gibi içinden çıkılmaz bir ikileme düşmüştür. Bk. Mark J. Lutz, "Civilization and the Gods in the Eumenides", A. Radasanu (ed.), *In Search of Humanity: Essays in Honor of Clifford Orwin*, (Lanham: 2015), 4.

⁴ Edith Hall, "Peaceful Conflict Resolution and Its Discontents in Aeschylus's Eumenides", 256-257.

⁵ Aisk. *Eumenid*. 470-472.

halkın arasından seçilen bağımsız ve tarafsız bir jüri bakacaktır. Ancak, kurulan bu yeni adalet mekanizması gereğince Orestes'in davasını görüşmek için toplanan Areopagos mahkemesindeki yargıçlar (*dikastai*) oylarını sessizce kullanmalarına karşın, mahkemeye başkanlık eden Athena ise, sürpriz bir şekilde, oyunu Orestes'ten yana kullanacağını hem de gerekçesiyle birlikte açıkça beyan ettiği gibi, oylamanın eşitlikle sonuçlanması halinde Orestes'in aklanacağını da vurgular.⁶ Athena 753. dizelerde oyların eşit olduğunu ve dolayısıyla Orestes'in beraat ettiğini açıklar. Böylece ilk defa *Oresteia*'da, bir katil öldürülmekten kurtulurken, *Erinyes*lerin temsil edip uygulamaya koyduğu intikamcı adalet anlayışı da bütünüyle hükmünü kaybetmiş ve *Erinyes*lere daha yapıcı ve barışçıl bir misyon yüklenmiştir. Fakat *Oresteia*'nın doruk noktasındaki oylamaya dair, özellikle de Areopagos'a başkanlık eden Athena'nın kullandığı oyun doğası ve oy kullanan jüri üyelerinin sayısı hakkında birbirinden oldukça farklı görüşler ileri sürülmektedir. Athena'nın oyu gerçek mi, yoksa sembolik midir? Eşitlik Athena'nın oyu ile mi sağlandı, yoksa Athena'nın oyu ile eşitlik bozuldu mu? Mahkemede tek sayıda üyeden oluşan bir jüri mi, yoksa çift sayıda üyeden kurulmuş bir jüri mi yetkilendirilmişti?⁷

K. O. Müller'in geliştirip, özellikle D. A. Hester tarafından tekrar canlandırılarak etkili bir şekilde savunulan geleneksel görüşe göre, Orestes çift sayıda yargıçlardan oluşan jüri tarafından yargılanmıştır ve dolayısıyla eşit sayıdaki oyların arasında aslında Athena'nın oyu bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, Athena'nın oyu "başkan oyu" olup, eşitliği bozan bir oydur. Öyleyse Orestes, Athena'nın dolaylı müdahalesiyle değil jüri tarafından suçsuz bulunmuştur.⁸ Buna karşılık, başta G. Herman ve M. Gagarin olmak üzere, A. H. Sommerstein ve R. Mitchell-Boyask gibi filologlar ise,

⁶ Aisk. *Eumenid.* 734-741.

⁷ Michael Gagarin, "The Vote of Athena", *The American Journal of Philology* 96/2, (1975): 121; David Albert Hester, "The Casting Vote", *The American Journal of Philology* 102/3, (1981): 265; Alan Herbert Sommerstein, *Aeschylus: Eumenides* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 222; Robin Mitchell-Boyask, *Aeschylus: Eumenides* (London: Duckworth, 2009), 78.

⁸ Karl Otfried Müller, *Dissertations on the Eumenides of Aeschylus* (Cambridge: John Deighton, 1835); David Albert Hester, "The Casting Vote". Bu görüşü Arthur Woollgar Verrall, "The Vote of Athena", *Cambridge Praelections*, (1906); George Thomson, *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of Drama* (London: Lawrence & Wishart, 1966); Lewis Campbell, *The Oresteia of Aeschylus* (London: Methuen and Co, 1893); Reginald Pepys Winnington-Ingram, "Clytemnestra and the Vote of Athena", *The Journal of Hellenic Studies* 68, (1948); Anthony J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968); Robert Fagles, *Aeschylus: The Oresteia* (New York: The Viking Press, 1975) ve Maurice Croiset, *Eschyle* (Paris: Les Belles Lettres, 1928) gibi yorumcular da etkili bir şekilde savunmaktadırlar.

Athena'nın da tıpkı diğer jüri üyeleri gibi gerçekten oy kullandığını ve eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlandığını savunmaktadırlar.⁹ Bu görüşe göre, Athena ya da *deus ex machina* olarak devlet yargıya müdahale ederek Orestes'i aklamıştır.¹⁰

Bu makalede, geleneksel görüş yani eşit çıkan oyların arasında Athena'nın oyunun olmadığı tezi savunulmaya çalışılacaktır. İddiamız odur ki, Athena'nın oyu semboliktir ve Orestes yalnızca insanların oy kullandığı bağımsız ve tarafsız bir mahkemede beraat etmiştir. Tartışmamızın genel düzeni şöyle olacaktır. İlk olarak, antik yazarların bu konudaki ifadelerine kısaca değinilecektir. Ardından, Athena'nın oyunun da eşit sayıdaki oyların arasında bulunduğunu öne süren görüşün temel argümanları eleştirilecektir. Çalışmamızın ana bölümünde ise Areopagos mahkemesinin kuruluş amacı, Athena'nın buradaki işlevi ve yargılama esnasında tarafların yaptığı savunmalar temelinde, Athena'nın "oyum Orestes'ten yana" şeklindeki açıklamasının jürinin almış olduğu karara dair kanaatini ifade etmenin bir yolu olarak anlaşılması gerektiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Athena'nın oyunun doğasıyla ilgili söz konusu belirsizlik antik yazarların da ilgisini çekmiştir. Fakat ne var ki, onların bu konudaki açıklamaları muğlak olup, iki tarafı da tam anlamıyla destekler mahiyette değildir.¹¹ Pollux, *Onomast.* 8.90'da, Areopagos mahkemesindeki davalarda *arkhon basileos*, yani mahkeme başkanının da jüri ile birlikte oy kullandığını belirtmektedir. Fakat bu, eşit çıkan oyların arasında Athena'nın oyunun da

⁹ Gottfried Hermann, *Aeschyli Tragoediae* II (Leipzig: Apud Weidmann, 1852); Michael Gagarin, "The Vote of Athena". Ayrıca Humphrey Kitto, *Form and Meaning in Drama* (London: Routledge, 1960); Ulrich Wilamowitz-Moellendorff, *Aischylos: Interpretationen* (Berlin: Weidmannsche, 1914); Brian Vickers, *Towards Greek Tragedy: Drama. Myth. Society* (London: Longman, 1973); Sommerstein, *Aeschylus: Eumenides*; Mitchell-Boyask, *Aeschylus: Eumenides*; Edith Hall, "Peaceful Conflict Resolution and Its Discontents in Aeschylus's Eumenides" ve Geoffrey W. Bakewell, "Eumenides 267-75: μέγας ἄιδης εἰθυρός", *The Classical Quarterly* 47/1, (1997) bu yorumu destekleyenler arasındadır.

¹⁰ Athena'nın 734 ile 741. dizeler arasında söyledikleri her iki yaklaşımı da destekleyecek şekilde yorumlanabilir. Şöyle ki; Athena, 735. dizede Orestes'ten yana oy kullanacağını, 741. dizede ise oyların eşit çıkması durumunda Orestes'in beraat edeceğini dile getirmektedir. Şimdi, eğer Orestes tek sayıdaki bir jüri tarafından yargılandığıysa, o zaman 741. dize Athena'nın 735 ile 740. dizeler arasında oyu ve gerekçesi hakkında söylediklerinden tamamen ayrı ve hatta bu söylediklerine ek olarak, aslında mahkemenin dava hakkında verdiği hükmü ifade etmektedir. O halde, Athena'nın oyu eşit sayıdaki oyların arasında bulunmaktadır. Ama eğer Orestes çift sayıdaki bir jüri tarafından yargılandığıysa, o zaman 741. dize, özellikle döngü kompozisyonunun bir gereği olarak, 735. dizenin yeniden ifade edilmesinden ibarettir. Öyleyse, Athena'nın oyu eşit çıkan oyların arasında olmadığı gibi, gerçek de değildir. Bk. Sommerstein, *Aeschylus: Eumenides*, 223.

¹¹ Michael Gagarin, "The Vote of Athena", 125-126; David Albert Hester, "The Casting Vote", 268-269.

olduğu ya da Athena'nın oyunun hiçbir şekilde sembolik olmadığı anlamına gelmez.¹² Ayrıca, Areopagos'ta dönemin diğer mahkemelerinden farklı olarak bütün mahkeme üyeleri jüride görev alabildikleri için, açılan davalarda farklı sayıda jüri üyesinin görev yapması olağan bir durumdu. Dolayısıyla, bazı duruşmalarda eşit oy çıkması son derece doğaldı ve oylar eşit çıktığında ise sanığın aklanması artık yerleşik bir kuraldı.¹³ Nitekim Euripides, *Iph. Taur.* 1471-1472 ve *Elekt.* 1268-1269'da bu kuralı Orestes'in davası ile yakından ilişkilendirir. Fakat özellikle *Iph. Taur.* 965-967 ve 1471-1472'de Orestes'in aklanmasıyla ilgili iki muğlak ifadeye yer verir. Bunların ilkinde Orestes, Pallas'ın eşit çıkan oyları kendi elleriyle saydığını söylerken; ikincisinde ise oylar eşit çıktığı zaman Athena, Orestes'i bizzat kendisinin kurtardığını dile getirir. Ama Euripides'in, bu pasajlarda Orestes'in *Eumenidler* tragedyasındaki davasına atıf yapıp yapmadığı tartışmalıdır. O davaya atıf yapıyor olsa dahi bu, eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlanıp sağlanmadığını açıklığa kavuşturmamaktadır.¹⁴ Benzer şekilde, Apollodoros *Epit.* 6.25'te, oyların eşit olduğunu dile getirir ama eşitliğin nasıl sağlandığını hiçbir şekilde belirtmez.

Iulianus, *Orat.* 3.114d'de, Orestes'in davasındaki eşitliğin Athena'nın oyu ile bozulduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca Aristeides, *Orat.* 2.24'te, Iulianus'un ifadesiyle de birebir örtüşür bir şekilde, Athena oy kullanmadan önce oyların eşit olduğunu dile getirmektedir. Buna karşılık, Lukianos, *Pisc.* 21 ve *Harm.* 3'te, Athena'nın oyu ile eşitliğin sağlandığını ve böylece Orestes'in aklandığını vurgulamaktadır. Ancak, Hester'in de belirttiği üzere, Lukianos, Orestes'in *Eumenidler*'de sunulan davası hakkında değil de bu mythosun, on iki Olympos tanrısının jüri üyesi olduğu ve Euripides'in *Orestes*'te, Aristeides'in ise *Panath.* 66'da göndermede buldukları alternatif versiyonundan bahsediyor olabilir.¹⁵ Dahası, iki Aristeides yorumcusunun Athena'nın oyu hakkında birbirinden oldukça farklı açıklamaları da bulunmaktadır. Bu yorumculardan birisi Athena'nın on ikinci oyu, diğeri ise on üçüncü oyu kullandığını dile getirmektedir.¹⁶

¹² Daha sonraki dönemlerde mahkeme başkanının da oy kullanıyor olması, Aiskhylos'un zamanında da bu uygulananın yürürlükte olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki, o dönemde böyle bir uygulama olsa bile, Aiskhylos'un *Eumenidler*'de bunu aynı şekilde yansıttığı anlamına da gelmez. Bk. Michael Gagarin, "The Vote of Athena", 121-122.

¹³ Michael Gagarin, "The Vote of Athena", 126. Oylamada eşitliğin aklanma anlamına geldiği kurala ilişkin ilk ifadeler Antiphon'a aittir. Bk. Antiphon. *De Caede.* 51. Ayrıca, Arist. *Probl.* 29.13; *Ath. Pol.* 69.1 ve Strab. 9.2.4'de de bu kurala dair ifadelere yer verilmektedir.

¹⁴ David Albert Hester, "The Casting Vote", 269.

¹⁵ David Albert Hester, "The Casting Vote", 268.

¹⁶ Michael Gagarin, "The Vote of Athena", 125-126; David Albert Hester, "The Casting Vote", 268-269. Ayrıca, Hester'e göre, iki *Eumenidler* yorumcusunun da birbiriyle örtüşmeyen ifadeleri söz konusudur. bunlardan birisi jürinin 31 üyeden oluştuğunu ve Athena'nın oyu

Başta Gagarin ve Sommerstein olmak üzere birçok filolog, tıpkı Lukianos gibi, eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlandığını savunmaktadırlar. Öncelikle, bu sonucu desteklemek için ileri sürülen temel argümanları ifade etmeye çalışalım. İlk argüman, *Erinyes*lerden oluşan Koro ile Apollon arasında oylama boyunca devam eden ve sadece kimi bir takım itham, tehdit ve karşılıklı suçlamalar içeren dizelerin sayısı ile oy kullanan yargıçların sayısı arasında bir paralellik olduğu fikrini esas almaktadır. Şöyle ki, Athena oy verme işlemini başlattıktan hemen sonra, Apollon ve Koro, 711 ile 730. dizeler arasında, sırasıyla her biri iki dizeden ibaret olan toplam on konuşma yapmaktadırlar; fakat Athena söz almadan önce Koro, üç dizeden oluşan ek bir konuşma daha yapmaktadır ki, bu da iki taraf arasında baştan beri korunmaya çalışılan dengeyi bozar niteliktedir. Kitto'nun bu konudaki tartışmalı bir yorumunu esas alan Gagarin ve Sommerstein, neden koroya burada dengeyi bozan ekstra bir konuşma hakkı daha verilmiş olduğunu şöyle gerekçelendirmeye çalışırlar: 731 ile 732. dizelerin ifade edildiği sırada on birinci kişi oy kullandı; 733. dize ise Athena'nın oy sandığının başına gitmesi için gereken zaman dilimine karşılık gelmektedir. Bu, Gagarin ve Sommerstein için, ekstra dizelere dair en muhtemel senaryodur. Çünkü onlara göre, şayet 731 ve 733. dizelerin ifade edildiği sürede, 711 ile 730 arasında gerçekleşenden farklı olarak, bir değil de iki kişi oy kullanmış ise, o zaman oy verme işlemi birdenbire çok hızlandırılmış demektir. Diğer taraftan, eğer söz konusu üç dize süresince hiç oy kullanılmamışsa, o zaman da Athena'nın oy sandığının başına gitmesi oldukça uzun sürmüş demektir. Her iki senaryo da— yani oy sandığının başına gitmek için insanların çok hızlı ama Athena'nın ise çok yavaş hareket ediyor olmaları— oldukça “tuhaf” ve hiç gerçekçi değildir. Aiskhylos, belki de bundan kaçınmak için, orada iki değil de üç dize kaleme almıştır. Böylece, Apollon ve Koro tarafından oylama boyunca toplam on bir konuşma yapılmış olup, söz konusu bu konuşmaların sayısı mahkemede oy kullanan insanların sayısı ile doğrudan ilişkilidir. Yani on bir konuşma, on bir oya karşılık gelmektedir. O halde, eşitlik Athena'nın oyu ile sağlanmıştır.¹⁷

Bu argüman, Hester'in de haklı olarak dile getirdiği gibi, hiç de ikna edici değildir. Tartışmalı ekstra dizelere dair bu açıklama makul olmadığı gibi, savunulabilir de değildir.¹⁸ Çünkü eğer söz konusu dizelerin dile getirildiği esnada oy kullanılmış ise, o zaman hem baştan beri özenle korunmaya

ile eşitliğin sağlandığını belirtirken, diğeri ise Athena'nın oyu ile eşitliğin bozulduğunu ileri sürer. Bk. David Albert Hester, “The Casting Vote”, 269.

¹⁷ Sommerstein, *Aeschylus: Eumenides*, 224; Ayrıca bk. Michael Gagarin, “The Vote of Athena”, 122; Mitchell-Boyask, *Aeschylus: Eumenides*, 83.

¹⁸ David Albert Hester, “The Casting Vote”, 270.

çalışılan denge *Erinyes*lerin lehine bozularak adaletsizlik söz konusu olacak hem de oylama işleminin genel olarak düzensiz olmasına vesile olunacaktır ki, asıl “tuhaf” olan da budur. Oysa Apollon ve *Erinyes*ler tarafından Orestes’in lehine ve aleyhine sunulan gerekçeler dengeli ve eşit güçtedir; zaten bu durum oylama sonucuna da yansımıştır. Benzer bir denge aslında oylama süresince, yani 711 ile 730 arasındaki dizelerde de sağlanmıştır. Öyleyse, söz konusu ekstra dizelerin söylendiği sürede hiç oy kullanılmamış olması adil bir uygulama olmasının yanı sıra, çok daha makul bir senaryodur ve herhangi bir tuhaflık ta barındırmamaktadır. Eğer oylama süresince yapılan konuşmalar ile oy kullanan üyelerin sayısı arasında bir paralellik var ise, o zaman gerek davada sunulan argümanların denkliği gerekse oylama işleminin düzeni, ahengi ve özellikle adilliği açısından; insanlardan oluşan jüri üyelerinin oy kullanma işleminin 711 ve 730 arasında gerçekleşmiş olması fakat 731 ile 733 arasında ise hiç kimsenin oy kullanmamış olması gerekir. Bu da mahkeme heyetinin on üyeden oluştuğu anlamına gelir.¹⁹ Peki ama, eğer 731-733 arasında yani *Erinyes*lere verilen ek konuşma sırasında hiçbir oy kullanılmamışsa, bu zaman zarfında ne yapılmıştır? Aiskhylos burada *Erinyes*lere neden ekstra bir konuşma hakkı tanımıştır? Dengeyi bozduğu düşünülen bu üç dizeyi nasıl açıklamalıyız?

Hester, söz konusu sürede sadece, Athena’nın oyunu kullanmak için oy sandığının başına gitmiş olabileceğini iddia etmektedir.²⁰ Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi, Sommerstein bunu oldukça “tuhaf” bulur. Ona göre böyle bir durumda Athena insanlardan farklı bir şekilde “çok yavaş hareket” ediyor olacaktır ki, bu da hiç gerçekçi değildir. Ancak Sommerstein’in bu yaklaşımı makul ve ikna edici olmaktan uzaktır. Hester’in dile getirdiği senaryo genel olarak anlaşılmas ve garip olmadığı gibi, gerçek dışı da gözükmemektedir. Çünkü bir taraftan *Erinyes*ler üç dizeden oluşan konuşmayı yaparken, diğer taraftan ise Athena, yargılamada artık sona yaklaşıldığı için, söz konusu süreyi sadece oy sandığının başına gitmek için kullanmamış, başka birtakım hazırlıklar da yapmış ya da yaptırmış olabilir. Athena, o sürede hem oyunu kullanmadan önce yapacağı tartışmalı konuşmayı hem de özellikle hüküm açıklandıktan sonra yapılması gerekenleri gözden geçirmiş olabileceği gibi, oy sayma işleminin sağlıklı bir şekilde tamamlanabilmesi için kimi birtakım hazırlıklar da yapmış olabilir. Bütün bunların belli bir zaman alacağı ortadadır ve bunun için Aiskhylos’un burada iki değil de üç dizeye yer vermiş olması da oldukça doğaldır. *Erinyes*lere tanınan ekstra konuşma hakkını, herhangi bir üyenin oy kullanması için değerlendirilmiş bir zaman dilimi

¹⁹ Jürinin on kişiden oluştuğuna ilişkin bir başka argüman için bk. Arthur Woollgar Verrall, “The Vote of Athena”, 81-83.

²⁰ David Albert Hester, “The Casting Vote”, 270.

olarak değil, Athena'nın söz konusu hazırlık ve işlemleri yapması için gereken sürenin bir ifadesi olarak okumak gerekir. Athena konuşma yapmadan önce, dize sayısının ikiden üçe çıkarılması, *Eriny*slere dengeyi bozacak şekilde herhangi bir ayrıcalık tanımak ya da jürinin tek sayıda üyeden oluştuğunu ima etmek için değildir, Athena'ya belli bir zaman kazandırmak içindir. Öyleyse 711-730 arasında da sürdürülen dengenin 731-733 arasında birdenbire bozulmasını, tek sayıdaki yargıçlardan kurulmuş olan jürinin görev yaptığını kastetmenin bir yolu olarak düşünmekten ziyade, oy verme işleminin jüri için sonlandığını ve yargılamada artık başka bir safhaya geçildiğinin bir işareti olarak anlamak daha makul bir yaklaşımdır. Eğer tartışma konusu üç dizeyi, 711 ile 730 arasında bulunan ve her biri iki dizeden ibaret olan yirmi dizenin bir devamı olarak görmezsek, o zaman söz konusu tartışmalı dizelerin gerekçesini açıkladığımız gibi, bu üç dize ile öncekiler arasında aslında herhangi bir orantısızlık olmadığını da göstermiş oluruz. Demek ki, yargılama sürecinin belli bir aşamasında Aiskhylos'un iki değil de üç dize yazmış olması, mahkemede tek sayıdaki bir jürinin görev aldığını kanıtlamaz.

Athena'nın kullandığı oyun eşit çıkan oyların arasında bulunduğu sonucunu desteklemek için öne sürülen bir diğer önemli argüman ise Athena'nın 734 ile 753. dizeler arasında yaptığı konuşmaları esas almaktadır. Gagarin'in geliştirip savunduğu bu argümana göre, söz konusu konuşmalarda kullanılan dil, eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlandığını açıkça gösterir niteliktedir. Şöyle ki, Athena, diğer üyelerin oy verme işlemi tamamlandıktan hemen sonra, yargılama sürecindeki son görevi gereği söz alır ve oyunu Orestes'ten yana kullanacağını gerekçesiyle birlikte açıkça beyan eder. Dolayısıyla Athena, her ne kadar elinde tuttuğu oy pusulasını ne zaman kullanacağını açıkça belirtmese de, şartsız bir şekilde oy kullanma niyetinde olduğunu beyan ettiği gibi, kullanacağı oyun diğer oylardan farklı olduğunu düşündürecek herhangi bir izlenim de vermemektedir.²¹ Ayrıca, 741. dizede "oyların eşit çıkması durumunda Orestes'in davayı kazanacağı" kuralını da hatırlatan Athena, oy sayma işlemi tamamlandıktan sonra, 752 ve 753. dizelerde oyların eşit çıktığını ve dolayısıyla Orestes'in aklandığını açıklar. Gagarin'e göre, Athena'nın ne özellikle bu ifadelerinde ne de daha sonra 794. mısradaki *Eriny*slere, "davayı kaybetmedikleri çünkü mahkeme heyetinin kararında oyların eşit olduğu" telkininde bulunurken kendi oyunun eşit sayıdaki oyların arasında olmadığını düşündürecek en küçük bir ima dahi

²¹ Buradaki "şartsız" nitelemesi oldukça önemlidir. Buna göre, Athena'nın oyu salt bir başkan oyu, yani eşitlik durumunda kullanılan ve dolayısıyla eşitliği sanığın lehine bozan bir oy değildir. Ancak bu tartışmalıdır. Çünkü Athena'nın oyunu oy sandığına gerçekten atıp atmadığı, atırsa hangi arada attığı hiç açık olmadığı gibi, oyunu oylamanın nasıl sonuçlanacağından bağımsız olarak kullanıp kullanmadığı da belli değildir. Bk. Mitchell-Boyask, *Aeschylus: Eumenides*, 80.

bulunmamaktadır. O halde, Athena’nın özellikle 734 ile 753 arasında kullandığı dil, kendi oyunun da eşit oylar arasında olduğu sonucunu desteklemektedir.²²

Gagarin’e göre, Athena’nın 735. dizede söyledikleri, elinde gerçekten bir oy pusulası olduğunu güçlü bir şekilde ima etmektedir. Athena, oy sayma işlemini başlatmadan hemen önce, muhtemelen 741. dize sırasında, oyunu kullandı ve böylece onun oyu da diğer oylarla birlikte sayıldı. Ancak, eğer onun kullandığı oy diğerleri ile birlikte sayılmamış olsaydı, bunu hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde seyirciye aktarmanın, onlara bu durumu yeterince açık kılmanın bir yolu olmazdı. Çünkü Orestes’ten yana oy kullanacağını söylediği halde, eğer Athena’nın oyu hesaba katılmadıysa, onun oyunun akıbetinin ne olduğunun sahnelenmesi oldukça zor ve problemlili olacağı gibi, kafası karışan seyirci de şüpheye kapılırdı. Oysa gerek Athena’nın oyunu nasıl ve ne şekilde kullandığının sahnelenmesi, gerekse onun oyunun statüsü hakkında doğabilecek tüm şüphe ya da belirsizlikleri gidermenin en makul yolu, Athena’nın oyunun, 734 ile 753. dizeler arasında yaptığı konuşmalarla da örtüşür bir şekilde, eşit çıkan oyların arasında bulunduğunu kabul etmeyi gerektirir. Gagarin’e göre, temelde Athena’nın oyunun nasıl değerlendirilip sahneleneceğine dair kaygıları esas alan bu yaklaşım, yukarıda ifade edilen ikinci argümandan da oldukça beslenmesine karşın, eşitliğin Athena’nın oyu ile sağlandığını savunan görüş için ek ama güçlü bir dayanak teşkil etmektedir.²³

İki argüman da ilk bakışta oldukça makul gözükmektedirler. Çünkü Athena’nın 735’te söyledikleri oy kullanmak istediğini ve elinde de bir oy pusulası olduğu fikrini güçlendirmektedir. Ayrıca, Athena’nın oyunun mahiyeti ve bunun sahnede seyirciye nasıl aktarıldığı sorularına verilebilecek en makul cevap, onun oyunun da diğer oylar ile birlikte sayılmış olduğudur. Aksi taktirde, Athena’nın beyanına rağmen oyuna ne olduğu seyirciye açık bir şekilde aktarılamazdı. Ancak ne var ki, yakından incelendiklerinde, her iki argümanın da aslında benzer problemlerle yüklü olduğu açıkça görülebilir. Bu argümanlar ne Athena’nın yargılamadaki görevine dair 734. mısradaki dile getirilen ifadeyi ne de oyların eşit çıkması durumunda davanın nasıl sonuçlanacağına ilişkin 741. dizedeki önemli hatırlatmayı yeterince dikkate almaktadırlar. Athena, Orestes’ten yana olduğunu belirtmeden hemen önce, 734. dizede yargılamadaki görevini şöyle tanımlar: ἐμὸν τόδ’ ἔργον, λοισθίαν κρῖναι δίκην: “Benim görevim davadaki son hükmü vermektir”. Fakat bu sadece, oy atma sırasının artık kendisinde olduğu anlamına gelmez.

²² Michael Gagarin, “The Vote of Athena”, 123.

²³ Michael Gagarin, “The Vote of Athena”, 123-124.

Oylamanın bitip yargılamada son aşamaya geçildiği ve buradaki asli görevinin, jürinin verdiği karar hangi yönde olursa olsun kabul edip hükme bağlamak olduğu anlamına da gelebilir.²⁴ Başka bir deyişle, Athena'nın davadaki "son hükmü" ve "oyu" mahkeme tarafından yürütülen oylama sürecinin bir parçası olmayabilir. Kaldı ki, Orestes'in lehine oy kullanacağını söylemesi, bu oyu hemen ya da şartsız bir şekilde kullanacağı anlamına da gelmez. Athena oyların eşit çıkıp çıkmayacağını bekliyor olabilir, çünkü başkan olarak oylar eşit çıkmadığı sürece oy kullanması gerekmemektedir.²⁵ Paley'in terimleriyle ifade edecek olursak;

"Pallas bu noktada oy pusulasını sandıklardan herhangi birisine atmıyor; ... hatta Athena'nın seyircilerin görebileceği bir oy pusulasını elinde tuttuğu çok daha şüphelidir. Onun amacı, öncelikle yargıçların oylarını nasıl kullandıklarını anlamak; ama bunu yapabilmesi için onların hukuki görevlerine hiçbir şekilde müdahale edip karışmaması gerekir. Athena sanığın lehine olacak şekilde oyunu kullanacağı niyetini ancak oyların eşit olduğu anlaşılınca belli ediyor, yani onun suçsuz olduğunu ilan ediyor. Oyların sayılmasından ne önce ne de sonra herhangi bir gerçek oy kullanmaksızın, bunu 752'de sözel olarak yapıyor".²⁶

Çünkü şayet eşitlik onun oyuyla sağlanıp sanık aklanmış olsaydı, hem kendisinin görevlendirdiği mahkeme heyeti etkisizleştirilmiş hem de *Erinyesleri* yatıştırıp ikna etme görevi gereksiz bir şekilde tehlikeye girmiş olurdu. Ayrıca, yargıçlar oylarını sessizce kullanmalarına karşın, Athena'nın ise hem tarafını belli edip hem de bunun gerekçesini kendi varlık statüsüne dayandırma çabası, onun oyunun aslında sembolik ya da ancak eşitlik durumunda kullanılan bir oy olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Mahkeme başkanı olarak Athena, zaten gerekçe tedarik etmesi gereken taraf değildir. Dahası, oy kullananların ayrıca bir gerekçe sunma zorunlulukları da yoktur. Peki öyleyse Athena niçin tarafını belli edip, üstelik bir de oyunun gerekçesini açıklamıştır? Athena'nın 734. ve 741. dizelerde söylediklerini birlikte ele alırsak, hem yukarıda ifade edilen iki argümanın da göz ardı ettiği bu soruya cevap verir hem de Athena'nın özellikle 735. mısradaki ifadelerinin aslında ne anlama geldiğini açıklamış oluruz.

²⁴ Nitekim bunun farkında olan Sommerstein, Athena'nın 734 ile 741. dizeler arasında söylediklerinin her iki görüşü de destekleyecek şekilde yorumlanabileceğini kabul etmektedir. Bk. Sommerstein, *Aeschylus: Eumenides*, 223.

²⁵ David Albert Hester, "The Casting Vote", 270. Fletcher de genellikle mahkeme başkanının sadece eşit sayıda oy çıkması durumunda eşitliği bozmak için oy kullandığını, aksi takdirde oylamaya katılmadığını dile getirmektedir. Judith Fletcher, "Polyphony to Silence: The Jurors of the Oresteia", *College Literature* 41/2, (2014): 68.

²⁶ Frederick Apthorp Paley, *The Tragedies of Aeschylus* (London: Whittaker, 1879), 643.

Öncelikle, eşit oy kuralına dair 741. dizedeki ifadenin yani $\nu\kappa\tilde{\alpha} \delta'$ Ὀρέστης, κᾶν ἰσόψηφος κριθῆ (eşit oy çıkması durumunda da Orestes davayı kazanır) şeklindeki hatırlatmanın, Athena’nın niçin Orestes’ten yana olduğuna dair sübjektif gerekçesinden özellikle hemen sonra yapılmış olması hiç tesadüf olmadığı gibi, ondan önce söylediklerinden de bağımsız değildir. Hatta Athena’nın burada tarafını niçin belli ettiği ve bunu neden böyle kişisel bir gerekçeye dayandırdığı sorularının yanıtı “eşit oy çıkması durumunda da Orestes davayı kazanır” ifadesinde saklıdır. Gerek Orestes’in lehine ve aleyhine sunulan deliller eşit ve dengeli olduğundan gerekse oylamada büyük bir ihtimalle iki oy sandığı²⁷ kullanıldığı için hem Athena hem de seyirciler oylamanın nasıl sonuçlanacağını muhtemelen öngörebilmekteydiler. Bununla birlikte, eşitliğin aklanma anlamına geldiği bilindiği için Athena hiç çekinmeden, üstelik te tartışmalı bir gerekçe temelinde tarafını belli etmiştir. Athena’nın burada çekinmesi gereken bir şey yoktu, çünkü 735. dizede “oyum Orestes’ten yana” derken, aslında jürinin aldığı karardan yana olduğunu ifade etmekteydi. Dolayısıyla Athena, 741. mısradaki belirtilen eşit oy kuralının bir gereği olarak, Orestes’ten yani mahkemede çıkan karardan yana olduğunu başkan olarak zaten açıklamak durumundaydı. Ayrıca, Athena’nın tarafını kendi varlık statüsü ile ilişkilendirip bir eril bakış açısıyla haklılandırmaya çalışması, kullandığı oyun sembolik ya da sadece eşitliği bozan ama yine de niteliksel olarak yargılamanın sonucunu etkilemeyen bir oy olduğunu göstermektedir. Athena’nın sunduğu gerekçe, onun oyunun statüsü hakkında önemli bir ipucu vermektedir. Athena’nın, hem kendisini bir annenin doğurmadığı, tümüyle babasının kızı olduğu şeklindeki hiç kimse için bir anlam taşımayan bir kişisel gerekçeye başvurması hem de bunun hemen ardından “eşit oy çıkması durumunda da Orestes davayı kazanır” kuralını hatırlatması, Orestes’i aklayanın kendisi olmadığını ifade etmenin bir yoludur. Öyleyse Athena’nın 734 ile 741. dizeler arasındaki söyleminden, eşitliğin onun oy ile sağlandığı sonucu türetilemez.

Orestes’in davasında oy kullananların sayısını ve dolayısıyla Athena’nın oyunun doğasını açığa çıkarmak için Areopagos’un kuruluş amacına, Athena’nın buradaki rolüne ve özellikle tarafların sundukları delil ya da gerekçelerin mahiyetine bakmak yeterlidir. Aiskhylos, *Oresteia*’da, bir taraftan tanrı ya da tanrıçaların da benimsediği eski adalet sistemlerini gözler önüne sermekte, diğer taraftan ise beşeri ilişkilerin nasıl düzenlenip uygulanacağına dair kararların artık tanrılardan ziyade, insanlar tarafından alınması gerektiği anlayışını, yani farklı bir siyasi düzen ve buna uygun bir

²⁷ Aiskhylos’un zamanında genellikle biri mahkûmiyet, diğeri ise aklanma için iki sandık kullanılmaktaydı. Michael Gagarin, “The Vote of Athena”, 124.

adalet sistemini öne çıkarmaktadır.²⁸ Belki kimi birtakım işlem ve kararlar hariç, diğer tüm yargısal kararların artık insanlar tarafından alındığı bir mahkemenin kurulmasıyla başlayıp *Erinyes*lere yeni misyonlar yüklenmesiyle sonuçlanan sürece yakından bakacak olursak; uygulamaya konulan bu yeni hukuk sisteminin bir gereği olarak, Athena'nın buradaki yargılama faaliyetine aslında müdahale etmediği, Orestes'in sadece insanlardan oluşan bir mahkeme heyetinin kararıyla aklandığı açıkça görülebilir.²⁹

Tarafların Athena'nın hakemliğini kabul etmesi ve özellikle davanın ön incelemesinde (*anakrisis*) onun *Erinyes*ler ile yaptığı karşılıklı konuşmalar, yargılama faaliyetinin kim tarafından, nasıl yapılacağına ve Pallas'ın buradaki misyonun ne olacağına ışık tutmaktadır.³⁰ Athena, ön duruşmayı 410 ile 412. dizeler arasında, uygulamaya koyulacak yeni adalet anlayışına uygun bir şekilde, “ispatlanmadıkça kimse suçlu değildir” anlamına gelen bir uyarıyla açmaktadır. Gerek bu uyarı gerekse tarafların Athena'nın hakemliğini onaylamaları, Orestes'in suçlu olup olmadığına *Erinyes*lerin temsil ettiği intikamcı adalet anlayışından yola çıkılarak karar verilmeyeceği anlamına geldiği gibi, Athena'nın takdirine bırakılmayacağı anlamına da gelmektedir. Çünkü Athena'nın özellikle masumiyet karinesi konusunda yaptığı uyarıda da öngörüldüğü üzere, hüküm yalnızca delil (*tekmeria*), tanıklar (*marturia*) ve yeminli ifadelerle bakılarak verilecektir.³¹ Bu, eldeki meselenin yetkili başka bir merci ya da otorite tarafından değerlendirileceğinin önünü açmaktadır. Yargılama yetkisi tanrılardan alınıp ölümlülere devredilmiştir. Şimdi, ön

²⁸ Lutz, “Civilization and the Gods in the Eumenides”, 5.

²⁹ N. Kalaycı da haklı olarak, Orestes'in ne Apollon ne de *Erinyes*lerden “yola çıkılarak” aklandığını açıkça belirtmektedir. Kalaycı bunun gerekçesini de makul bir şekilde ortaya koyar. Ona göre tragedyada, hakemliğini Athena'nın yaptığı ama kararın tarafsız kişiler tarafından verileceği bir mahkeme kurulur ve sadece jüriye sunulan deliller ve argümanlar ışığında, yani “akla dayalı ikna” ile gerçeğe ulaşılabileceği fikri esas alınır. Bk. Nazile Kalaycı, “Erinyesler'den Eumenidler'e: abject olarak kadın”, *Cogito* 81, (2015): 51. Ancak Kalaycı, oylamanın eşitlikle sonuçlandığını dile getirmesine karşın, belki de eşit oy ile ilgili 741. dizede ifade edilen yasanın problemlili Türkçe çevirisinden dolayı, Athena'nın müdahale ederek Orestes'i akladığını iddia eder. Fakat bu tartışmalı olup, literatürde “Athena'nın müdahalesi” ile kastedilen de bu değildir. Öncelikle, 741. dizedeki bağlaç “demek ki” olmadığı gibi, söz konusu ifadede “benim oyumla” ibaresi de geçmemektedir. Daha önemlisi, “oylamada eşitlik” zaten aklanma anlamına geldiği için, eşitlik sağlandıktan sonra tanrısal ya da bir başka müdahale gerekli değildir. Yargıyı oylamanın sonucu zaten belirlemiştir. Dolayısıyla, buradaki tartışma eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlanıp sağlanmadığı hakkındadır. Kaldı ki, Kalaycı'nın kastettiği anlamda bir müdahale, yani *deus ex machina* olarak devlet veya bir tanrının yargıyı belirlemesi Aiskhylos'un *Eumenidler*'inde değil, Euripides'in *Orestes*'inde gerçekleşmiştir. Bk. Judith Fletcher, “Polyphony to Silence: The Jurors of the Oresteia”, 71.

³⁰ Aisk. *Eumenid*. 426-435.

³¹ Aisk. *Eumenid*. 482-486; Lutz, “Civilization and the Gods in the Eumenides”, 5.

duruşmada varılan bu önemli uzlaşmaya yalnızca *Erinyes*ler mi uyacaktır? Athena için bir bağlayıcılığı yok muydu? Orestes'in Athena'nın müdahalesiyle aklanmış olduğunu iddia etmek, Athena bu uzlaşmayı bir şekilde bozmuş ve yetki gaspı yapmış demektir.

Oysa Athena'nın niçin sadece insanların oy kullanacağı bir mahkeme kurduğu ve yargılamanın burada nasıl yapılacağına dair söylemleri, onun da söz konusu uzlaşmaya sıkı sıkıya bağlı kalıp yargının kararına kesinlikle müdahale etmeyeceğini gösterir niteliktedir. Eldeki krizin vahametinin farkında olan Athena, herhangi bir ölümlünün bu davayı çözüme kavuşturamayacağını ama aynı zamanda kendisinin de böyle bir cinayet davasını yargılayıp hüküm verme "hakkına" sahip olmadığını açıkça beyan eder:

<p>τὸ πρᾶγμα μείζων, εἴ τις οἴεται τόδε βροτὸς δικάζειν. οὐδὲ μὴν ἔμοι θέμις φόνου διαιρεῖν ὄξυμηνίτου δίκας. ἄλλως τε καὶ σὺ μὲν κατηρτυκῶς ἔμοις ικέτης προσήλθες καθαρὸς ἀβλαβῆς δόμοις. οὕτως δ' ἄμομφον ὄντα σ' αἰδοῦμαι πόλει. 475 αὗται δ' ἔχουσι μοῖραν οὐκ εὐπέπελον, καὶ μὴ τυχοῦσαι πράγματος νικηφόρου, χώρα μεταῦθις ἰδὸς ἐκ φρονιμάτων πέδοι πεσῶν ἄφερτος αἰανῆς νόσος. τοιαῦτα μὲν τάδ' ἐστίν. ἀμφοτέρα, μένειν 480 πέμπειν τε δυσπῆμαντ' ἀμηχάνως ἔμοι. ἐπεὶ δὲ πρᾶγμα δεῦρ' ἐπέσκηπεν τόδε, φόνων δικαστὰς ὀρκίους αἰρουμένη θεσμὸν τὸν εἰς ἅπαντ' ἐγὼ θήσω χρόνον. ὕμεις δὲ μαρτύρια τε καὶ τεκμήρια 485 καλεῖσθ', ἀρωγὰ τῆς δίκης ὀρκώματα. κρίνασα δ' ἄστων τῶν ἐμῶν τὰ βέλτατα ἦξω, διαιρεῖν τοῦτο πρᾶγμ' ἐτητύμως, ὄρκον πορόντας μηδὲν ἔκδικον φράσειν.³²</p>	<p>470 Herhangi bir ölümlünün hüküm verebileceğinden çok daha karmaşık, ciddi bir meseledir bu. İntikam almak uğruna, öfkeyle işlenen cinayet davalarını yargılamaya, benim de hakkım (θέμις) yoktur. Bir yandan sen, geleneklere göre arınmış gelmişsin bana... Ne tapınağıma, ne de kentime bir zararın yok... Sığınma dileğini kabul etmem gerekir aslında... Ama bir de karşıdakiler var, onlar da... Haklarıyla ve görevleriyle buradalar. Reddetmek... Kolay değil onları; çünkü eğer davada yenik düşerlerse... Kırılan onurlarından yayılacak öfke, tüm memleketi... Zehir gibi dayanılmaz acılara boğar. Bu böyle bir dava... Seni onaylayıp onları suçlamak da olmaz, onları onaylayıp seni suçlamak da! Ama... Çözüm için bana geldiğimize göre... Kanlı olaylara bakan yeminli yargıçlar toplarım ben de. Tüm zamanlar için geçerli, kalıcı bir mahkeme kuracağım. Haydın bakalım, ben gidip o en soylu yurttaşları... Getirene dek, sizler de savunmanız için gerekli... Ve geçerli kanıtlarınızı, güvenilir tanıklarınızı hazır edin! Yeminlerine sadık, hakkaniyete bağlı yargıçlar... Bu davayı, incelikle karara bağlayacaklar.³³</p>
--	---

Athena, burada ne insanların ne de tanrı ya da tanrıçaların eski kısasa kısas anlayışıyla böyle bir meselenin üstesinden hakkıyla gelebileceğini farklı bir şekilde yeniden ifade etmekte ve böylece yeni bir yargılama sisteminin

³² Aisk. *Eumenid.* 470-489.

³³ Aisk. *Orest.* 470- 489. Bazı değişiklikler (470, 471, 472 ve 484. satırlar) hariç Y. Onay'ın çevirisi esas alınmış olup, vurgu yazara aittir. Burada metnin Eski Yunanca orijinaline de yer verilmesinin nedeni sözü edilen değişikliklerdir.

önünü de açmaktadır. Ayrıca Athena, bir taraftan böyle bir davada herhangi bir tarafın yanında olup, diğer tarafı suçlamanın kendisinden beklenmemesi gerektiğini çünkü her iki tarafın da kimi birtakım hak ve mesuliyetleri gereği bir çatışma içerisinde olduklarını dile getirirken; diğer taraftan da Atinalıların çıkarlarını koruması gerektiğini, özellikle de *Erinyeslerin* Atinalılar için oluşturduğu potansiyel tehdidi, kentte yayacakları tehlikeli öfkeyi göz ardı etmeyeceğini de açıkça ifade etmektedir. Taraflardan birisi olan Apollon'un kardeşi olmasının yanı sıra, Atina'nın çıkarlarını da gözetmesi gerektiği için Athena'dan bağımsız ve tarafsız olması beklenemez. Athena, tam da bu nedenle, yargılamayı kendisinin yapmayacağını 471 ile 472. dizelerde açıkça ilan etmektedir. Baş tanrıça olarak Athena, krizi çözmek için bir mahkeme kuracağını ve ancak bağımsız ve tarafsız yargıçların sadece delil, tanık ve yeminli ifadeler temelinde bu davayı karara bağlayacaklarını kesin bir dille ortaya koyar. Athena, kendisinin yargılama yapmayacağını, tüm yetkinin hakkaniyetli ve yeminlerine sadık yargıçların oy kullanacağı bu mahkemede olduğunu vurgulamaktadır. Bu da yargılama yetkisinin tanrılardan alınıp, insanlara devredildiği anlamına gelir. Nitekim Apollon, mahkemede Athena ve jüriye ayrı ayrı hitap etmekte ve bu davadaki kararı oylarıyla jüri üyelerinin vereceğini açıkça dile getirmektedir: “Dinle bak Athena adam nasıl ölmüş dinle, oylarıyla davayı hükme bağlayacak olanlar siz de dinleyin”.³⁴

Bütün bunlara rağmen, eğer dava Athena'nın oyu ile hükme bağlandıysa, o zaman Athena daha adil olacağı gerekçesiyle kendi kurduğu jürinin ve dolayısıyla bir bütün olarak mahkemenin iradesini yok sayıp, açık bir yetki gaspı ve despotluk yapmış olmayacak mı? Bu daha en baştan bir tür anarşi ya da başıbozukluğun önünü açmaz mı? Athena böyle bir hile ve tutarsızlık durumunda sadece Attikalıların ve *Erinyeslerin* güvenini kaybetmekle kalmaz, oylama başlamadan önce verdiği öğütlere de aykırı bir şekilde, gelecekte de benzer davalara bakacak olan bu mahkemeyi daha şimdiden kendisi kirletmiş olur. Halbuki oylamadan önce Athena hem tüm Attika halkına hem de Orestes'in davasında görevli yargıçlara önemli öğütler verir ve yargıçları oylarını bütün bunların ışığında kullanmaları hususunda özellikle uyarır:

Şimdi benim getirdiğim kuralları dinleyin ey Attika halkı, erkekler! Siz ey kanlı cinayet davasına bakacak ilk yargıçlar! Bu mahkeme, Atina yurttaşları için, gelecekte de baki kalacak ve adı Areopag olacaktır... Haksızlığa karşı hakkı koruyacaktır buradan... Yeter ki kendi yurttaşlarını bozmasın benim yasamı! Berrak suyu pislik ve çamurla bulandıran, yitirir kendi içme suyunu!... Ne başıbozukluk, anarşi; ne de şiddetin, baskının egemenliği, despotluk! ... Yasaları, onların

³⁴ Aisk. *Orest.* 628-629.

gerektirdiği saygınlık içinde koruyabilirsen... İşte o zaman ülken -ya da kent, kişi, fark etmez- kurtarıcı bir... Tahkim gücüne sahip demektir... Ben bu yargı heyetini... Altınla bile kanına girilemezlerden seçtim... Yurttaşlar rahat uyusun diye... Şimdi yurttaşlarım için tüm zamanlara yaydığım bu uyarıları... Sizler şu an içinizde tutarak...Ve yemininize hep sadakatle verdiğiniz hükme göre atın oylarınızı kaselere.³⁵

Bütün bu uyarı ve öğütlere yalnızca jüri üyeleri ve Atinalılar mı uyacaktır? Athena'nın kendi söylediklerinin tam tersine davranıp oylamaya müdahale ederek Orestes'i akladığını öne sürmek, adaleti tesis etmesi için kendi kurduğu mahkemeyi en baştan yok saydığı anlamına gelmez mi? İddiamız odur ki, söz konusu yetki gaspı ve bunun yaratacağı anarşi, despotluk ve baş tanrıçaya güven kaybı gibi olumsuzluklar, Orestes'i Athena'nın akladığını savunan görüşün doğurduğu problemler ve açıklanmaya muhtaç sonuçlarıdır. Oysa mahkemenin yukarıda belirtilen kuruluş amacı ile yargılamanın nasıl ve kim tarafından yapılacağına dair tarafların üzerinde uzlaştığı ilkeler, Orestes'in yargıya dışarıdan bir müdahaleyle değil, yeminlerine sadık ve hakkaniyet sahibi yargıçların oyları ile aklandığına işaret etmektedir.

Bu sonucu, mahkemede sunulan delil ve savunmaların dengeli olduğu şeklindeki yaygın görüş de desteklemektedir.³⁶ Başka bir deyişle, kendilerinin de birer anne ve babası olan jüri üyeleri, tanrıların gazabından korktukları için değil, sunulan gerekçeler karşısında tıpkı *Khoephoroi*'da Orestes'in de yaşadığı dilemmaya düşerek ikiye bölünmüş ve oylama beraberlikle sonuçlanmıştır.³⁷ Her iki tarafın da sadece bir tane güçlü tezi olup, diğer gerekçeleri ise yine eşit ölçüde problemlidir. *Erinyes*lerin, işlenmiş cinayetler bir şekilde cezalandırılmadıkça hiçbir toplum ya da devletin ayakta kalamayacağı şeklindeki 508 ile 524. dizeler arasında ortaya koyduğu savunma oldukça güçlü ve ikna edicidir, kolaylıkla çürütebilecek bir tez değildir. Benzer şekilde, Apollon'un 213 ve 221. mısralar arasında evlilik kurumunun kutsallığına dair yaptığı vurgu da son derece makul ve *Erinyes*leri zora sokacak niteliktedir. Jürinin işte bu dengeyi oylamaya yansıtıp, ikiye bölünmesi son derece doğaldır. Tarafların diğer gerekçeleri ise eşit ölçüde problemler ve dolayısıyla yine dengelidirler. Apollon'un erkeğin yaşam hakkının kadınınkinden fazla olduğu ya da Zeus'un otoritesinin her şeyin üstünde tutulması gerektiği şeklindeki yaklaşımları son derece kuşkulu ve temelsizdir. Yine Apollon'un ölümünün bir tür cezalandırma olduğu yönündeki

³⁵ Aisk. *Orest.* 681-710.

³⁶ Bk. David Albert Hester, "The Casting Vote", 266-267.

³⁷ Benzer bir yaklaşım için bk. Jacqueline Long, "Gender, Democracy, and the Justice of Athena's Vote to Acquit Orestes", *Text&Presentation 12, Classical Studies*, (2015): 61-62.

anlayışı özellikle bir duygu karmaşası barındırdığı için savunulabilir olmaktan epey uzaktır. Dahası, onun annenin gerçek bir ebeveyn değil sadece bir taşıyıcı olduğuna dair iddiası ise temelsiz olduğu kadar, psikolojik açıdan da kırıcıdır. Diğer taraftan *Erinyes*lerin, bir babanın katli gibi farklı türden cinayetlere aldırış etmemeleri ya da hafifletici sebepleri duruma göre görmezden gelmeleri cinayetler konusundaki genel yaklaşımları ile çelişmektedir. Demek ki, her iki taraf da ne bütünüyle haklı ne de bütünüyle haksızdır: Makul gerekçeleri olduğu kadar, makul gözükmeyen yaklaşımları da mevcuttur. Bir tarafın diğer tarafa açık bir üstünlüğü söz konusu değildir. Bu durum, oylamanın da eşitlikle sonuçlanacağını bir göstergesidir.

Ayrıca, oylamanın sonucuna dair olası tepkiler de Orestes'in, Athena'nın iddia edilen müdahalesiyle değil, jürinin kararıyla aklandığına işaret etmektedir. Long'un da haklı olarak vurguladığı gibi, eşitliğin Athena'nın oyuyla sağlanabilmesi için, yargıçların çoğunun Orestes'in aleyhinde oy kullanması gerekirdi; fakat bu, jürinin Athena'ya bir şekilde güvenmediği, ona karşı da oy kullandığı anlamına gelir.³⁸ Ancak bu doğru değildir, çünkü oylarını sessizce kullanmış olan yargıçlar, çıkan sonuca olumsuz bir tepki vermedikleri gibi, Athena'ya karşı olduklarına dair bir tavır da sergilememişlerdir. Dahası, Orestes ve *Erinyes*lerin tepkisi de aksini düşündürecek minvalde değildir. Hester'in de belirttiği gibi, eşitliğin Athena'nın oyu ya da müdahalesiyle sağlanmış olduğunu ileri sürmek, jürinin Orestes'i suçlu bulmuş olduğunu iddia etmektir.³⁹ Ancak böyle bir durumda, *Erinyes*lerin Atinalılara minnettar, Orestes'in ise kızgın olması gerekmez miydi? Aksine, Orestes jüriye ya da Atinalılara hiç kızgın olmadığı gibi, bundan böyle Atinalılar ile iyi bir müttefik olacağına dair sözler de vermiştir:

Ve ben de, senin ülkene, senin değerli halkına sadık kalacağıma...
Ant içiyorum, ey Athena! Ülkeme dönüyorum şimdi; hele oradan bir kral Atina'ya yan gözle bakmaya... Yol mızraklı ordularla saldırmaya kalksın, ölmüş... Bile olsak mezarımızdan, ben ve benim kutsal yeminime sadık... Bizimkiler, öyle bir yükleniriz ki üstlerine... Sefere çıktıklarına bin pişman ederiz onları.⁴⁰

Buna karşılık, her ne kadar Athena *Erinyes*lere, “ölümlülere hayatı dar etmemeleri” gerektiğini çünkü mahkeme heyetinin oylarının eşit olduğunu ve kendilerinin yenilmediğini belirtse de, onlar yine de öfke saçarak Atinalıları tehdit etmekten geri durmamışlardır:

³⁸ Jacqueline Long, “Gender, Democracy, and the Justice of Athena’s Vote to Acquit Orestes”, 61.

³⁹ David Albert Hester, “The Casting Vote”, 270-271.

⁴⁰ Aisk. *Orest.* 762-770.

Korkunç öfke doluyum... Kahrediyorum bu Atina'ya! Zehir, yüreğimden akan zehir... Sulayacak bu toprakları. Acıya karşı acı! Doğurganlığı yok eden... Yaprakları, meyveleri kurutan. Yosunlar, likenler sarsın her yanınızı! İçim kan ağlıyor, haykırıyorum, daha ne yapayım? Bu kenti mahvetmek geliyor içimden.⁴¹

Demek ki, Orestes'in Atinalılara karşı minnettar ama *Erinyes*lerin ise öfkeli olmaları, Orestes'in Athena'nın oyu ile aklanmadığı fikrini belirgin bir biçimde öne çıkarmaktadır. Ayrıca, Athena'nın *Erinyes*lere sonucu kabul ettirip, onları yapıcı ve barışçıl olan yeni misyonları konusunda ikna etmeyi başarmış olması, *Erinyes*lerin tanrıçaya çok ta öfke duymadıklarını göstermektedir ki, bu da Athena'nın yargıya müdahale etmediğine işaret eder.

Sonuç olarak, *Eumenidler* tragedyasında, Orestes Athena'nın oyu ya da müdahalesiyle değil Areopagos mahkemesinde Athena'nın kurduğu jüri tarafından suçsuz bulunmuştur. Bu sonuç, Aiskhylos'un eski teokratik düzene ve intikamcı adalet anlayışlarına alternatif olarak siyaset kurumunun ya da yeni demokratik hukuk sisteminin ilk defa nasıl ortaya çıkıp şekillendiğine dair temel anlatisıyla örtüştüğü gibi, *Oresteia*'nın genel amacıyla yani Areopagos reformlarının Atinalılara tanıtılması isteğiyle de uyumludur. O halde, 731 ve 733. dizeler arasında *Erinyes*lere tanınan ek söz hakkı, mahkemede tek sayıda üyeden oluşan bir jürinin görev yaptığı anlamına gelmez. Söz konusu ekstra dizeler, oy verme işleminin sonlandığı ve yargılamada artık başka bir safhaya geçildiğinin göstergesi olarak okunmalıdır. Ayrıca, Athena'nın 734 ile 753. dizeler arasında yaptığı konuşmalarda kullandığı dil ve özellikle de 735. satırdaki "oyum Orestes'ten yana" ifadesi eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlandığını kanıtlamaz. Çünkü Athena'nın bu ifadesinden yola çıkarak onun oyunun da eşit sayıdaki oylar arasında bulunduğunu öne süren görüş, Athena'nın hem mahkemedeki görevinin ne olduğuna ilişkin 734. mısradaki ifadesini hem de eşitlik durumunda davanın nasıl sonuçlanacağına dair 741. dizedeki hatırlatmasını yeterince dikkate almamaktadır. Eğer 734. ve 741. dizeler birlikte ele alınırsa, Athena'nın tarafını niçin belli ettiği ve bunun ne anlama geldiği açıkça görülür. Areopagos mahkemesinin kuruluş amacı, Athena'nın buradaki misyonu, mahkemede yapılan savunmaların denkliği ve mahkemenin aldığı karara tarafların verdiği tepkiler, Athena'nın oyunun jürinin almış olduğu karara dair kendi kanaatini ifade etmenin bir yolu olarak anlaşılması gerektiği fikrini desteklemektedir. Athena, 735. dizede "oyum Orestes'ten yana" derken, aslında jüri üyelerinin aldığı kararı onaylamakta, jürinin verdiği hükmün bağlayıcı olduğunu vurgulamaktadır. Oysa eşitliğin Athena'nın oyu ile sağlandığını öne sürmek, Orestes'in aslında Athena'nın oyunu ya da hilesi ile aklandığını iddia etmek anlamına gelir. Fakat bu, *Eumenidler* tragedyasının ne olay örgüsü ne de ana teması ile bağdaşır.

⁴¹ Aisk. *Orest.* 781-790.

KAYNAKÇA

- Arıcı, Oğuz. "Oresteia: Bir Modern Devlet ve Adalet Tartışması", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi* 17, (2010): 1-17.
- Bakewell, Geoffrey W. "Eumenides 267-75: μέγας Ἄιδης εὐθυνος", *The Classical Quarterly* 47/1, (1997): 298-299.
- Campbell, Lewis. *The Oresteia of Aeschylus*. London: Methuen and Co, 1893.
- Croiset, Maurice. *Eschyle*. Paris: Les Belles Lettres, 1928.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- Fagles, Robert. *Aeschylus: The Oresteia*. New York: The Viking Press, 1975.
- Fletcher, Judith. "Polyphony to Silence: The Jurors of the Oresteia", *College Literature* 41/2, (2014): 56-75.
- Gagarin, Michael. "The Vote of Athena", *The American Journal of Philology* 96/2, (1975): 121-127.
- Hall, Edith. "Peaceful Conflict Resolution and Its Discontents in Aeschylus's Eumenides", *Common Knowledge* 21/3, (2015): 253-269.
- Hermann, Gottfried. *Aeschyli Tragoediae II*. Leipzig: Apud Weidmann, 1852.
- Hester, David Albert. "The Casting Vote", *The American Journal of Philology* 102/3, (1981): 265-274.
- Kalaycı, Nazile. "Erinysler'den Eumenidler'e: abject olarak kadın", *Cogito* 81, (2015): 42-60.
- Kitto, Humphrey. *Form and Meaning in Drama*. London: Routledge, 1960.
- Long, Jacqueline. "Gender, Democracy, and the Justice of Athena's Vote to Acquit Orestes", *Text&Presentation* 12, *Classical Studies*, (2015): 57-69.
- Lutz, Mark J. "Civilization and the Gods in the Eumenides", ed. A. Radasanu, *In Search of Humanity: Essays in Honor of Clifford Orwin*. 3-16. Lanham, 2015.
- Mitchell-Boyask, Robin. *Aeschylus: Eumenides*. London: Duckworth, 2009.
- Müller, Karl Otfried. *Dissertations on the Eumenides of Aeschylus*. Cambridge: John Deighton, 1835.
- Paley, Frederick Apthorp. *The Tragedies of Aeschylus*. London: Whittaker, 1879.
- Podlecki, Anthony J. *The Political Background of Aeschylean Tragedy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968.
- Sommerstein, Alan Herbert (ed.). *Aeschylus: Eumenides*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Thomson, George. *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of Drama*. London: Lawrence & Wishart, 1966.
- Verrall, Arthur Woollgar. "The Vote of Athena", *Cambridge Praelections*, (1906): 69-97.
- Vickers, Brian. *Towards Greek Tragedy: Drama. Myth. Society*. London: Longman, 1973.
- Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich. *Aischylos: Interpretationen*. Berlin: Weidmannsche, 1914.
- Winnington-Ingram, Reginald Pepys. "Clytemnestra and the Vote of Athena", *The Journal of Hellenic Studies* 68, (1948): 130-147.

Antik Kaynaklar

- Aisk. *Eumenid.* (Aiskhylos, *Eumenides*)= Aeschylus. *Oresteia: Agamemnon. Libation-Bearers. Eumenides.* Ed.-Trans. A. H. Sommerstein. Cambridge. MA: Harvard University Press 2009. (Loeb Classical Library)
- Aisk. *Orest.* (Aiskhylos, *Oresteia*)= Aiskhülos. *Oresteia: Agamemnon. Adak Sunucular. Eumenidler.* (Çev. Y. Onay). Eski Yunan Tragedyaları 11. İstanbul: Mitos-Boyut, 2010.
- Antiphon. *De Caede.* (Antiphontis, *De Caede Herodis Oratio*)= Antiphon – Andocides, *Minor Attic Orators.* vol. I. Trans. K. J. Maidment. Cambridge. MA: Harvard University Press 1941. (Loeb Classical Library)
- Apollodoros. *Epit.* (Apollodoros. *Epitome*)= Apollodorus. *The Library.* vol. II: Books 3.10-end. *Epitome.* Trans. J. G. Frazer. Cambridge. MA: Harvard University Press 1921. (Loeb Classical Library)
- Arist. *Ath. Pol.* (Aristoteles, *Athenaion Politeia*)= Aristotle. *Athenian Constitution. Eudemian Ethics. Virtues and Vices.* Trans. H. Rackham. Cambridge. MA: Harvard University Press 1935. (Loeb Classical Library)
- Arist. *Probl.* (Aristoteles, *Problemata*)= Aristotle. *Problems.* vol. II: Books 20-38. *Rhetoric to Alexander.* Ed.-Trans. R. Mayhew – D. C. Mirhady. Cambridge. MA: Harvard University Press 2011. (Loeb Classical Library)
- Aristeides. *Orat.* (Aristeides, *Orationes*)= Aelius Aristides. *Orations.* vol. I. Ed.-Trans. M. Trapp. Cambridge. MA: Harvard University Press 2017. (Loeb Classical Library)
- Aristeides. *Panath.* (Aristeides, *Panathenaios*)= Aelius Aristides. *Orations.* vol. I. Ed.-Trans. M. Trapp. Cambridge. MA: Harvard University Press 2017. (Loeb Classical Library)
- Euripides. *Elekt.* (Euripides. *Elektra*)= Euripides. *Suppliant Women. Electra. Heracles.* Ed.-Trans. D. Kovacs. Cambridge. MA: Harvard University Press 1998. (Loeb Classical Library)
- Euripides. *Iph. Taur.* (Euripides, *Iphigeneia en Taurois*)= Euripides. *Trojan Women. Iphigenia among the Taurians. Ion.* Ed.-Trans. D. Kovacs. Cambridge. MA: Harvard University Press 1999. (Loeb Classical Library)
- Iulianus. *Orat.* (Flavius Claudius Iulianus, *Orationes*)= Julian. *Orations* 1-5. Trans. W. C. Wright. Cambridge. MA: Harvard University Press 1913. (Loeb Classical Library)
- Lukianos. *Harm.* (Lukianos, *Harmonides*)= Lucian. *Harmonides.* vol. VI. Trans. K. Kilburn. Cambridge. MA: Harvard University Press 1959. (Loeb Classical Library)
- Lukianos. *Pisc.* (Lukianos, *Piscator*)= Lucian. *The Dead Come to Life or The Fisherman.* vol. III. Trans. A. M. Harmon. Cambridge. MA: Harvard University Press 1921. (Loeb Classical Library)
- Pollux. *Onomast.* (Pollux, *Onomasticon*)= Julii Pollucis. *Onomasticon: cum Annotationibus Interpretum. Curavit Guilielmus Dindorfius.* Vol. V. Pars I: VI-VIII. Leipzig 1824.
- Strab. (Strabon) = Strabo. *Geography.* vol. IV: Books 8-9. Trans. H. L. Jones. Cambridge. MA: Harvard University Press 1927. (Loeb Classical Library)